

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Naar de Hoge Raad in WHOA-trajecten: recht door vragen

Bruning, M.E.; Keur, A.I.; Pool, J.M.W.; Koster, H.; Adriaanse, J.A.; Boon, J.M.G.J.

Citation

Bruning, M. E., & Keur, A. I. (2025). Naar de Hoge Raad in WHOA-trajecten: recht door vragen. In J. M. W. Pool, H. Koster, J. A. Adriaanse, & J. M. G. J. Boon (Eds.), *Insolventie in context* (pp. 29-43). Deventer: Wolters Kluwer. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4285727>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4285727>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Naar de Hoge Raad in WHOA-trajecten: Recht Door Vragen

Menno Bruning en Aranka Keur¹

1. Vriesendorps ‘Law in action’: recht als discursieve grootheid

1. De deeltijdaanstelling van prof. R.D. (Reinout) Vriesendorp als hoogleraar Insolventierecht aan onze afdeling Ondernemingsrecht van het Instituut Privaatrecht en Bedrijfswetenschappen van het Instituut voor Fiscale en Economische vakken toont treffend zijn brede belangstelling: het grensvlak tussen ondernemingsrecht, privaatrecht en bedrijfswetenschappen, toegespitst op het (inter)nationale herstructurerings- en insolventierecht. Hij is generalist in het privaatrecht, die vanuit de ‘economische werkelijkheid’ van nationale en mondiale insolventierechtpraktijk als specialist kritisch toeziet op een hanteerbaar rechtssysteem. Zijn onderwijs over ‘Interaction between Legal Systems’ en (o.m.) ‘International Corporate Insolvency Law’ laat hem zien als warm pleitbezorger van ‘Law in action’ naast ‘Law in the books’ in onze meerlagige rechtsorde. De bedrijfseconomische benadering bleek al in de faillissementszaak waar Reinout als advocaat van Rabobank Oostvoorne BA in cassatie verwerend optrad.² In cassatie klaagde de failliet dat niet was voldaan aan de pluraliteitseis omdat vestigingen Rabobank Oostvoorne en Schouwen in het organisatieverband van Rabobank Nederland moesten worden gezien als één schuldeiser. Volgens A-G Biegman-Hartogh had hij deze klacht overtuigend bestreden: een incasseerder is nog geen schuldeiser en de centrale Rabobank had een bijzondere structuur waarbij, anders dan bij verhoudingen tussen moeder- en dochtervennootschappen, niet de moeder het beleid van de dochters maar de plaatselijke banken als leden het beleid van de top-coöperatie bepaalden.

2. De praktijkgerichte analyse bij het oplossen van complexe vraagstukken zal verbandhouden met zijn ruime kennis en ervaring als advocaat in de insolventie- en herstructureringspraktijk. Maar de belangstelling voor ‘her-

¹ M.E. Bruning (advocaat bij de Hoge Raad in Den Haag) en A.I. Keur (advocaat in Amsterdam) zijn verbonden aan de afdeling Ondernemingsrecht van de Universiteit Leiden (*Business & Law Research Network*; BLRN).

² HR 17 juni 1988, ECLI:NL:HR:1988:AD0362, NJ 1988/957 (*Van der Kramer/Rabobank Oostvoorne*).

structureringen' is fundamentele. Reinouts wetenschappelijke bijdragen en nevenwerkzaamheden zoals zijn lidmaatschap van de Commissie Insolventierecht bevestigen zijn affiniteit met nationale en internationale herstructurering van rechtssystemen. Zo vergeleek Reinout het geldend recht onder het oude BW met het rechtsstelsel van het NBW in zijn Gronings proefschrift uit 1985 onder de titel 'Het eigendomsvoorbehoud. Een onderzoek naar een praktische verkoperszekerheid in het huidige en komende Nederlandse recht'.³ Ook met andere geschriften liet hij zich kritisch uit over diverse bepalingen in de nieuwe wetgeving.⁴ Als cassatieadvocaat droeg hij, vaak verwerend, bij aan rechtspraak in het zicht van het NBW.⁵ Reinout bleef na invoering kritisch op onvoorziene consequenties en stelde oplossingen voor⁶ met als wetenschappelijk scharnierpunt zijn rede tegelijk met kantoorgenoot prof. Barendrecht bij gezamenlijke aanvaarding van hun hoogleraarschap in Tilburg, gepresenteerd als een toneelstukje.⁷

In zijn Tilburgse tijd maakte Reinout vanaf 1993 herstructurering van regelgeving onderwerp voor bredere discussie tijdens congressen en seminars, zoals in 1994 over de herziening van het bodemrecht van de fiscus als schuldeiser in faillissement en de strijd ontvanger/pandhouder.⁸ Hij gaf zo actief invulling aan het rechtsbegrip bij collega Vranken als 'discursieve grootheid':⁹ 'het altijd

- 3 R.D. Vriesendorp, *Het eigendomsvoorbehoud. Een onderzoek naar een praktische verkoperszekerheid in het huidige en komende Nederlandse recht*, dissertatie Groningen 1985, Serie recht en praktijk. 41, Deventer: Kluwer 1985.
- 4 Zie bijv. R.D. Vriesendorp, 'Art. 3.4.2.5 lid 2 NBW; een misplaatste bepaling', *GROM* 1986/3.39, p. 39-68 (vanuit Den Haag).
- 5 Zie sinds 1986 verwerend o.m. HR 18 september 1987, ECLI:NL:HR:1987:AC9963, *NJ* 1988/983 (zekerheidseigendom) en o.m. HR 16 oktober 1987, ECLI:NL:HR:1987:AC9997, *NJ* 1988/850 (*Driessen/Van Gelder*; gebruik heimelijke bandopname); HR 4 november 1988, ECLI:NL:HR:1988:AB8922, *NJ* 1989/854 (verwijderingsplicht tuinmateriaal; zorgvuldigheidsnorm).
- 6 Zie bijv. over de omzetting onder het NBW van een fiduciair gecedeerde vordering in een vordering belast met een pandrecht t.b.v. de voormalige fiduciair-cessionaris R.D. Vriesendorp, 'Enige opmerkingen over het lot van afhankelijke (zekerheids-)rechten bij verpanding van vorderingen naar NBW', *WPNR* 1991 (6025), p. 767-772. Zie kritisch ook bijv. R.D. Vriesendorp, 'De vereenvoudigde registratie van pandlijsten zoals voorgesteld door de banken: een (on)geldig pandrecht voor banden en andere pandhouders?', *WPNR* 1992 (6038), p. 149-152.
- 7 R.D. Vriesendorp & J.M. Barendrecht, *Zekerheid door wetenschap; stil pandrecht en de toepassing van art. 3:12 BW*, oratie KUB 1993, Deventer: Kluwer 1993.
- 8 Zie de voordracht van R.D. Vriesendorp getiteld 'Wetsvoorstel 22 942 en het ontwijkingsgedrag door de stille pandhouder' tijdens het symposium van 23 september 1994, *WFR* 1994/1660.
- 9 J.B.M. Vranken, *Mr. Asser's handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht. Algemeen deel* **, Deventer: Kluwer 1995, nr. 105. Zie daarover nader J.H. Nieuwenhuis,

voorlopige resultaat van een proces van meningsvorming en overtuiging, zowel in abstracto als bij de beslissing in concreto.’ Deze benadering strookte met die van Schoordijk.¹⁰ Buiten de Tilburgse academie bracht Reinout zijn interesse voor herstructurering van wetgeving in de praktijk als lid van de Staatscommissie Insolventierecht belast met het opstellen van een Voorontwerp Insolventiewet en als redactielid van het Tijdschrift voor Insolventierecht, dat de ontwikkelingen van insolventie-/herstructureringsrecht grensoverschrijdend volgt en bespreekt. Zelf schreef hij in *AAe* kritische noten bij uitspraken van de Hoge Raad over faillissementsrecht. Ook vanaf 2016 bleef Reinout in zijn Leidse tijd actief deelnemen aan wetenschappelijk debat over de verdere vorming van het nationale en Europese insolventie- en herstructureringsrecht. De invoering op 1 januari 2021 van de ‘Wet homologatie onderhands akkoord’¹¹ – waarvoor het Voorontwerp Insolventierecht (2008) het fundament legde¹² – bracht daarin geen wijziging. Rechtsontwikkelingen volgen nationaal, Europees en internationaal elkaar snel op en geven aanleiding tot voortdurende herstructurering van wetgeving, zoals onder de toepassing van de Insolventieverordening¹³ en implementatie van de herstructurerings- en insolventierichtlijn.¹⁴

3. Onder leiding van Reinout en prof. F.M.J. Verstijlen schreef een groep onderzoekers uit Leiden en Groningen in opdracht van het WODC een evaluatierapport over de eerste ervaringen ‘in de praktijk’ met de WHOA.¹⁵

‘Een discursieve grootheid’, *NJB* 1995/38, p. 1387-1391 en R.A.J. van Gestel & A. Hammersstein, ‘Jan Vranken: een discursieve grootheid’, *RMThemis* 2022/6, p. 312-319.

10 Zie in dezelfde zin o.m. H.C.F. Schoordijk, ‘Recht als discursie’, in: Liber Amicorum Tijdschrift voor Privaatrecht en Marcel Storme (Ludo Cornelis e.a., red.), Gent: E.Story-Scientia 2004, p. 577-600: ‘Beslissingen met werfkracht veronderstellen dan steeds weer een dialectisch proces van afwegen, gekenmerkt door discussie en discursie’ (p. 577).

11 Wet 7 oktober 2020 tot wijziging van de Faillissementswet in verband met de invoering van de mogelijkheid tot homologatie van een onderhands akkoord (Wet homologatie onderhands akkoord), *Stb.* 2020/414 (i.wtr. KB 26 oktober 2020, *Stb.* 2020/415).

12 Zie nader A.M. Mennens, *Het dwangakkoord buiten surseance en faillissement (Onderneming en recht nr. 118)*, dissertatie Nijmegen 2020, Deventer: Wolters Kluwer 2020, par. 6.3.2 en 7.8.3 met verdere gegevens.

13 Verordening (EU) 2015/848 van 20 mei 2015 betreffende insolventieprocedures, *PbEU* L 141/19 (herschikking).

14 Richtlijn (EU) 2019/1023 van 20 juni 2019 betreffende preventieve herstructureringsstelsels, betreffende kwijtschelding van schuld en beroepsverboden, en betreffende maatregelen ter verhoging van de efficiëntie van procedures inzake herstructurering, insolventie en kwijtschelding van schuld, en tot wijziging van Richtlijn (EU) 2017/1132 (Richtlijn betreffende herstructurering en insolventie), *PbEU* L 172/18.

15 *Evaluatie Wet homologatie onderhands akkoord*, aangeboden op 18 december 2023, Business and Law Research Network Series, Den Haag: Boom 2024 (www.eerstekamer.nl/overig/20240122/evaluatie_wet_homologatie/document).

Deze onderzoekers constateerden dat deze wet ‘goed werkende en minder goed werkende onderdelen’ bevat waarvoor zij aanbevelingen deden tot aanpassing van de wet en de rechtspraktijk.¹⁶ Onderdeel van hun evaluatie was de vraag naar gevolgen van de uitsluiting van hoger beroep en cassatie tegen de beslissing van de rechtbank in het kader van een verzoek tot homologatie. In het Voorontwerp stonden, in aansluiting op de regeling van het surseance- en faillissements-akkoord, deze rechtsmiddelen wel open met beroepstermijnen van 8 dagen (art. 154-156 Fw). Naar aanleiding van kritiek dat hogere voorzieningen ten koste zouden gaan van de effectiviteit van de procedure,¹⁷ besloot de wetgever tijdens het WHOA-traject geen rechtsmiddel open te stellen tegen rechterlijke beslissingen (art. 369 lid 10 Fw) omdat een ‘akkoord tot stand komt in de klemmende situatie van dreigende insolventie’ en na homologatie snel moet worden uitgevoerd.¹⁸ De wetgever achtte toereikend (MvT, p. 17-18):

‘Vragen betreffende de juiste toepassing van de WHOA kunnen wel bij de Hoge Raad terechtkomen als de rechtbank in het kader van de behandeling van een verzoek tot het geven van een tussentijds oordeel of een homologatieverzoek prejudiciële vragen stelt. Dat kan (...) ambtshalve of op verzoek van de schuldenaar of een belanghebbende schuldeiser of een aandeelhouder (...). Een eventuele prejudiciële procedure moet vanwege de aard van de zaak met de vereiste voortvarendheid worden voltooid. Daarnaast blijft ook de mogelijkheid van een cassatieberoep (...) in het belang der wet mogelijk’.

Volgens de uit de memorie van toelichting blijkende bedoeling van de wetgever staat door de tenzij-bepaling in artikel 396 lid 10 Fw de mogelijkheid van verzet open in gevallen waarin de rechter zijn rechtsmacht aan de Insolventieverordening ontleent om verzoeken in het kader van een openbare akkoordprocedure buiten faillissement in behandeling te nemen (art. 5 lid 1).¹⁹ Met het rechtsmid- delenverbod van artikel 396 lid 10 Fw maakte de wetgever ook gebruik van de beleidsruimte onder de Herstructureringsrichtlijn om de beroepsmogelijkheid te beperken.²⁰ Zoals Mennens reeds constateerde,²¹ kwam daardoor een grote

¹⁶ Evaluatierapport WHOA 2024, p. 5 ‘Woord vooraf’ en hoofdstuk 8.

¹⁷ Zie uitvoerig Emmens 2020, nrs. 596-598 met verdere verwijzingen. Zie ook bijv. M.C. Bosch, F. Damsteegt-Molier & A.E. de Vos, in: C.M. Harmsen & M.L.H. Reumers (red.), *De WHOA van wet naar recht (Recht & Praktijk, nr. InsR18)*, Deventer: Wolters Kluwer 2021, par. 18.3.4.

¹⁸ MvT, *Kamerstukken II* 2018/19, 35249, nr. 3, p. 33.

¹⁹ MvT, p. 33 verwijzend naar art. 371 lid 14 Fw.

²⁰ Hof Den Haag 11 april 2023, ECLI:NL:HR:GHDHA:2023:721, *JOR* 2023/195. Zie ook M.R. Schreurs & S.W. van den Berg, *GS Faillissementswet* (2024), art. 396 Fw, aant. 10; Emmens 2020, nrs. 601-602; Evaluatierapport WHOA 2024, p. 218.

²¹ Mennens 2020, nr. 603.

verantwoordelijkheid te liggen bij de elf rechtbanken en leidde dit tot een specialisatie van hun rechters in de ‘WHOA-pool’ die, ten behoeve van de rechtseenheid, samen in meervoudige kamers de zaken behandelen.²² In het evaluatierapport constateren de onderzoekers, aan de hand van expertmeetings en surveys, dat het ontbreken van beroepsmogelijkheden uit oogpunt van rechtsbescherming problematisch kan zijn maar het rechtsmiddelenverbod, gelet op het doel van de wet, een snel traject ‘billijkt’; zij bevelen aan na te denken over de mogelijkheid een ‘aspectenverzoek’ door een ‘observator’ tijdens het akkoordtraject te laten doen of de rechtbank een tussenbeslissing te laten nemen. Rechtseenheid wordt huns inziens, zonder cassatiemogelijkheid, deels bereikt doordat rechters deel uitmaken van de WHOA-pool, welke werkwijze niet als zodanig wettelijk is verankerd.²³ Prejudiciële vragen waren aan de Hoge Raad tot dan toe nauwelijks gesteld (mogelijk omdat dit tot de nodige vertraging van het WHOA-traject leidt)²⁴ en een voordracht voor cassatie in het belang der wet had de procureur-generaal zich voorgenomen toen zij hun rapport afrondden.

4. Inmiddels heeft de Hoge Raad in zijn arrest van 25 oktober 2024, ECLI:NL:HR:2024:1533, *NJ* 2024/322 naar aanleiding van de voordracht van de procureur-generaal achteraf in het belang der wet vernietigd het vonnis van rechtbank Rotterdam van 9 maart 2023 (*NJ* 2023/184) tot homologatie van het door IHC verzochte akkoord waartegen Rabobank en een andere bank hadden gestemd omdat de WHOA volgens hen niet de mogelijkheid bood schuldeisers bij een akkoord verplichtingen op te leggen. De rechtbank had volgens de Hoge Raad ten onrechte geoordeeld dat de WHOA toeliet dat een akkoord ertoe leidde dat kredietverstrekkers werden verplicht om op basis van (voorafgaand aan de herstructurering) bestaande kredietfaciliteiten in de toekomst het werkkapitaal te blijven financieren. De WHOA bevat, aldus de Hoge Raad, geen instrumenten om financiers te dwingen nieuwe middelen ter beschikking te stellen (rov. 3.7) en biedt geen grondslag om door middel van een dwangakkoord aan financiers de verplichting op te leggen nieuw krediet te verschaffen of een bestaande krediettoezegging gestand te doen onder gewijzigde voorwaarden; ‘integendeel’, de wetgever had het aanpassen van overeenkomsten niet tot onderdeel van een akkoord gemaakt en slechts het oog

²² Ze hierover Mennens 2020, nrs. 605-606; Bosch/Damsteegt-Molier/De Vos 2021, par. 18.3.4; J.M.G.J. Boon, R.D. Vriesendorp & R.J. Sijbesma, ‘Netherlands Commercial Court als mogelijke WHOA-rechter bij internationale herstructurerings’, *HERO* 2021/W-001 (HERO | Herstructurering en recovery online).

²³ Evaluatierapport WHOA 2024, par. 8.4.1, p. 218-219.

²⁴ HR 26 februari 2022, ECLI:NL:HR:2022:328, *NJ* 2022/150 tot ontkennende beantwoording van de enige prejudiciële vraag of de WHOA van toepassing is op de vordering van een bedrijfstakpensioenfonds (Horeca) voor achterstallig pensioenpremies.

op gedwongen aanpassing van bestaande rechten van schuldeisers (rov. 3.8). De rechtbank had ook blijk gegeven van een onjuiste rechtsopvatting over de wijziging van de rangorde tussen schuldeisers (art. 370 lid 1 Fw). Zo vervulde de Hoge Raad, op vordering en ten overvloede, zijn rol uit als bewaker van de rechtseenheid en de rechtsontwikkeling waarmee hij, gehoor gevend aan de kritiek op het vonnis van de rechtbank Rotterdam in de vakliteratuur, de WHOA-praktijk en herstructureringspraktijk ‘in de jacht naar liquiditeiten’ de weg wees.²⁵

5. In hun annotatie in *Maandblad voor Ondernemingsrecht*²⁶ legt Reinout met collega's Harold Koster en Jessie Pool als vinger op de zere plek dat deze cassatie in het belang der wet achteraf de rechtseenheid en de rechtsontwikkeling weliswaar heeft gediend maar géén wijziging brengt in de rechtspositie van de schuldeisers volgens het door de rechtbank gehomologeerd akkoord, waardoor de financier ‘met lege handen blijft’.²⁷ Zij vragen zich, bijna retorisch, af of de Hoge Raad door het rechtsmiddelenverbod een ‘tandeloze tijger’ is en achten de mogelijkheid van prejudiciële vragen in WHOA-trajecten feitelijk niet steeds haalbaar als de financieel nijpende situatie geen tijd en ruimte biedt. Het waarborgen van de rechtseenheid tussen WHOA-rechters leek in de IHC-zaak, waar de rechtbank Rotterdam verwees naar een Amsterdamse uitspraak, eraan in de weg te staan om afwijkend uitspraak te doen. In dit kader herhalen zij de aanbeveling in het evaluatierapport om een ‘observator’ – als objectieve derde die meekijkt in het traject om knelpunten te signaleren bij totstandkoming van een akkoord met oog voor de belangen van de gezamenlijke schuldeisers (art. 380 Fw) – bij een wetswijziging de mogelijkheid toe te kennen een aspectenverzoek te laten doen, zoals de herstructureringsdeskundige dit kan (art. 378 Fw); de Hoge Raad hoeft huns inziens dan ook in WHOA-zaken niet een ‘tandeloze tijger’ te zijn.

6. Men kan zich na dit IHC-arrest afvragen of het rechtsmiddelenverbod van artikel 369 lid 10 Fw in de weg staat aan de onder artikel 6 EVRM en artikel 19 lid 1, tweede alinea, VEU vereiste rechtsbescherming van alle betrokken partijen bij WHOA-trajecten waaronder de schuldeisers, wiens burgerlijke rechten en verplichtingen de rechter vaststelt in een gehomologeerd akkoord. Volstaat dat rechtsonzekerheid kan worden weggenomen door de mogelijkheid van prejudiciële vragen aan de Hoge Raad en cassatie in het belang der wet, zoals de wetgever de uitsluiting van hogere voorzieningen in artikel 369 lid 10 Fw rechtvaardigt?

²⁵ Aldus annotator (en Reinouts promotus) F.M.J. Verstijlen in zijn lezenswaardige analyses onder *NJ* 2024/322, nrs. 1 t/m 12.

²⁶ R.D. Vriesendorp, J.M.W. Pool & H. Koster, ‘De relativiteit van de mogelijkheid tot wijziging van de rangorde via de WHOA en verplicht doorfinancieren’, *MvO* 2024/8-9, p. 232-238.

²⁷ Vriesendorp/Pool/Koster 2024, p. 237-238 (par. 4).

Om deze vragen te beantwoorden wordt hierna ingegaan op rechtspraak van het EHRM en het HvJ EU die in dit kader relevant is.

2. Divergentie als ‘toetssteen’ ook voor effectieve rechtsbescherming in WHOA-trajecten

7. Volgens het EHRM is ‘rechtsdiversiteit’ binnen de rechtspraak inherent aan rechtssystemen samengesteld uit een netwerk van lagere en hogere gerechten met eigen territoriale jurisdicties. Nationale gerechten en vooral hoogste rechters moeten wel waakzaam zijn en de verschillen in rechtspraak zo snel mogelijk opsporen en wegnemen door uniforme wetsuitleg en toepassing.²⁸ Het Hof acht het de taak van de hoogste rechter – zoals de Hoge Raad – om op tegenstellingen en tegenstrijdigheden in lagere rechtspraak toe te zien en deze te voorkomen.²⁹

‘le rôle d’une juridiction suprême est précisément de régler ces contradictions.’

Het gaat de reikwijdte van artikel 6 lid 1 EVRM te buiten om te eisen dat in iedere rechtsorde een verticaal coördinatiemechanisme aanwezig is. Gestreefd moet worden om de verschillen in de rechtspraak zo klein mogelijk te houden, waarvoor een mechanisme aanwezig moet zijn om verschillen van wetsinterpretatie en wetstoepassing op te vangen en willekeur te voorkomen.³⁰

8. Rechtsdiversiteit in uitspraken van lagere rechters kan rechtsonzekerheid opleveren en dan het vertrouwen van het publiek in de overheidsrechtspraak doen verminderen. Maar rechtsverfijning in zulke ‘case-law’ is, aldus het EHRM, niet strijdig met een behoorlijke rechtsbedeling en vormt ook een noodzakelijke voorwaarde voor verdere rechtsontwikkeling ‘since a failure to maintain a dynamic and evolutive approach would risk hindering reform or improvement’.³¹ Daarom is vaste rechtspraak van het EHRM dat de eisen van

²⁸ EHRM 11 april 2019, ECLI:CE:ECHR:2019:0411JUD001126010 (*Popova c.s./Bulgarije*), RAV 2019/62. Zie hierover nader, in een ander verband, M.E. Bruning, ‘Ggz-zaken in de praktijk van een advocaat bij de Hoge Raad’, *JGZ* 2021/4, p. 326-336.

²⁹ Zie o.m. EHRM 2 juli 2009, ECLI:CE:ECHR:2009:0702JUD002353002 (*Iordanov c.s./Bulgarije*), rov. 47.

³⁰ Zie o.m. EHRM 20 oktober 2011, ECLI:CE:ECHR:2011:1020JUD001327905, *NJ* 2012/563 (*Şahin/Turkije*), rov. 88 en 89.

³¹ EHRM 10 mei 2012, *EHRC* 2012/184 (*Albu c.s./Roemenië*), rov. 34. Zie hierover nader L. Sonnleitner, *A Constitutionalist Approach to the European Convention on Human Rights. The Legitimacy of Evolutive and Static Interpretation*, Hart Studies in Constitutional Theory

rechtszekerheid en de bescherming van het gerechtvaardigd vertrouwen van het publiek geen verworven recht op consistente rechtspraak meebrengen ('jurisprudence constante'; 'consistency of case-law').

9. Of in de lagere rechtspraak sprake is van rechtsonzekerheid door 'conflicting court decisions' of 'divergences dans la jurisprudence' als gevolg waarvan niet meer kan worden gesproken van een eerlijk proces, toetst het EHRM onder artikel 6 lid 1 EVRM aan de volgende beginselen:³² (a) de rechtszekerheid als fundamenteel element van de rechtsstaat dat tot doel heeft stabiliteit in rechtstoestanden te garanderen en vertrouwen van het publiek in rechtspraak te bevorderen; (b) dat verschillen in rechtspraak inherent zijn aan een rechtssysteem met meerdere gerechten; (c) dat veranderingen in de jurisprudentie niet strijdig zijn met een behoorlijke rechtsbedeling; (d) dat het EHRM niet treedt in een vergelijking van nationale rechtspraak uit respect voor de onafhankelijkheid van de gerechten en vanwege de verschillende feitelijke situaties in lidstaten; maar (e) nagaat of er sprake is van een diepgaand en blijvend verschil van inzicht ('divergences profondes et persistantes') over de te beantwoorden rechtsvragen, of het nationaal recht voorziet in een mechanisme om tegenstrijdigheden weg te nemen en of, en in hoeverre, dit mechanisme is toegepast. Als de hoogste rechter rechtsonzekerheid door uiteenlopende rechtspraak binnen een redelijke termijn wegneemt door oplegging van een uniforme wetsuitleg en wetstoepassing die de lagere rechters bindt, wordt artikel 6 lid 1 EVRM volgens het EHRM niet geschonden.³³ Daarvoor moeten geding voerende partijen volgens de wet effectieve mogelijkheden hebben om divergentie in jurisprudentie tot in laatste instantie door de hoogste rechter te laten wegnemen.³⁴

10. Ook volgens het Hof van Justitie van de EU moet iedere nationale maatregel of praktijk die is bedoeld conflicten in de rechtspraak te vermijden of op te lossen, en de rechtszekerheid te waarborgen als onderdeel van het beginsel van de rechtsstaat, voldoen aan de in artikel 19 lid 1, tweede alinea, VEU

Volume 3, London: Bloomsbury Publishing 2022, hfst. 2-4, 11-13. Zie ook C.S. Avendaño Canto, 'Van consistentie naar coherentie. De betekenis en bevordering van rechtseenheid in rechtsfilosofisch perspectief', in: T. Gerverdinck e.a. (red.), *Wetenschappelijk Bijdragen*, Den Haag: Bju 2014, p. 31-55, i.h.b. 38-40 e.v.

32 EHRM 29 november 2016, EHRC 2017/62 (*LGCP c.s./Roemenië*); EHRM 30 juli 2015, EHRC 2015/207 (*Pardal/Portugal*); EHRM 10 mei 2012, EHRC 2012/184 (*Albu c.s./Roemenië*); EHRM 20 oktober 2011, NJ 2012/563 (*Şahin/Turkije*); EHRM 2 juli 2009, ECLI:CE:ECHR:2009:0702JUD002353002 (*Iordanov/Bulgarije*).

33 EHRM 10 mei 2012, EHRC 2012/184 (*Albu c.s./Roemenië*); EHRM 29 november 2016, EHRC 2017/62 (*LGCP/Roemenië*); EHRM 11 april 2019, ECLI:CE:ECHR:2019:0411JUD001126010 (*Popova/Bulgarije*).

34 EHRM 30 juli 2015, EHRC 2015/207 (*Ferreira Santos Pardal/Portugal*), rov. 42-51.

gestelde eis dat de lidstaten voorzien in ‘de nodige rechtsmiddelen om daadwerkelijke rechtsbescherming’ op onder het Unierecht vallende gebieden ‘te verzekeren’. Naar aanleiding van een regeling in Kroatië op grond waarvan de ‘registratierechter’ uitspraken van andere insolventierechters toetste alvorens te registreren in het kader van de rechtseenheid, overwoog het HvJ EU in zijn arrest van 11 juli 2024 (*Financijska agencija/Hann-Invest e.a.*):³⁵

‘45. In zoverre is het beginsel van daadwerkelijke rechtsbescherming, waarnaar artikel 19, lid 1, tweede alinea, VEU verwijst, een algemeen beginsel van Unierecht dat is neergelegd in met name artikel 6, lid 1, van het op 4 november 1950 te Rome ondertekende Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden (hierna: ‘EVRM’), waarmee artikel 47, tweede alinea, van het Handvest overeenstemt (...).

Laatstgenoemde bepaling moet dus naar behoren in aanmerking worden genomen bij de uitlegging van artikel 19, lid 1, tweede alinea, VEU (...).

46. Voorts beoogt artikel 52, lid 3, van het Handvest, voor zover het Handvest rechten bevat die corresponderen met rechten die zijn gegarandeerd door het EVRM, te zorgen voor de nodige samenhang tussen de in het Handvest vervatte en de daarmee corresponderende, door het EVRM gewaarborgde rechten, zonder de autonomie van het Unierecht aan te tasten. Volgens de toelichtingen bij het Handvest van de grondrechten (PB 2007, C 303, blz. 17) correspondeert artikel 47, tweede alinea, van het Handvest met artikel 6, lid 1, EVRM. Derhalve dient het Hof erop toe te zien dat de uitlegging (...) zodanig is dat het daardoor geboden beschermingsniveau niet in strijd komt met het niveau dat wordt geboden door artikel 6, lid 1, EVRM, zoals uitgelegd door het Europees Hof van de Rechten van de Mens (...).

47. Na deze precisering zij eraan herinnerd dat elke lidstaat krachtens artikel 19, lid 1, tweede alinea, VEU, moet verzekeren dat de instanties die als ‘rechterlijke instantie’ in de zin van het Unierecht geroepen zijn om te oordelen over de toepassing of de uitlegging van dit recht en die dus deel uitmaken van zijn stelsel van beroepsmogelijkheden op de onder het Unierecht vallende gebieden, voldoen aan de vereisten van daadwerkelijke rechtsbescherming en aan het vereiste van onafhankelijkheid (...).

48. Bijgevolg moet elke nationale maatregel of praktijk die bedoeld is om conflicten in de rechtspraak te vermijden of op te lossen, en dus om de rechtszekerheid te waarborgen die een wezenlijk onderdeel is van het beginsel van de rechtsstaat, voldoen aan de vereisten die voortvloeien uit artikel 19, lid 1, tweede alinea, VEU.

49. In dit verband zij er in de eerste plaats aan herinnerd dat dit vereiste van onafhankelijkheid van de rechterlijke instanties, dat onlosmakelijk verbonden

35 ECLI:EU:C:2024:594, AB 2024/291.

is met de taak van de rechter, behoort tot de kern van het fundamentele recht op daadwerkelijke rechtsbescherming en een eerlijk proces, dat van het grootste belang is als waarborg dat alle door de justitiabelen aan het Unierecht ontleende rechten worden beschermd en tevens de in artikel 2 VEU verankerde waarden die de lidstaten gemeen hebben, met name de rechtsstaat, worden behouden (...).

50. Volgens vaste rechtspraak kent dit vereiste van onafhankelijkheid twee aspecten. Het eerste, externe, aspect vereist dat de betrokken instantie haar taken volledig autonoom uitoefent, zonder enig hiërarchisch verband en zonder aan wie dan ook ondergeschikt te zijn of van waar dan ook bevelen of instructies te ontvangen, en aldus beschermd is tegen inmenging of druk van buitenaf die de onafhankelijkheid van de oordeelsvorming van haar leden in gevaar zou kunnen brengen en van invloed zou kunnen zijn op hun beslissingen (...).

51. Het tweede, interne, aspect sluit aan bij het begrip 'onpartijdigheid' en heeft betrekking op het houden van gelijke afstand ten opzichte van de partijen bij het geding en hun respectieve belangen met betrekking tot het voorwerp van het geding. Voor dit aspect is het nodig dat objectiviteit in acht wordt genomen en dat elk belang bij de oplossing van het geschil, buiten de strikte toepassing van de rechtsregel, ontbreekt (...).

52. Voor deze waarborgen van onafhankelijkheid en onpartijdigheid zijn regels nodig, onder andere met betrekking tot de samenstelling van het betrokken orgaan, die geschikt moeten zijn om bij de justitiabelen elke legitieme twijfel erover weg te nemen of dit orgaan zich niet laat beïnvloeden door externe factoren en onpartijdig is ten opzichte van de met elkaar strijdende belangen (...).

53. In dit verband is het van belang dat rechters worden behoed voor inmenging of druk van buitenaf die hun onafhankelijkheid in gevaar zou kunnen brengen. De regels inzake het statuut van rechters en de uitoefening van hun taken moeten het in het bijzonder mogelijk maken om niet alleen elke rechtstreekse beïnvloeding – in de vorm van instructies – maar ook meer indirecte vormen van beïnvloeding die de beslissingen van de betrokken rechters zouden kunnen sturen, uit te sluiten en aldus te voorkomen dat deze rechters niet de indruk wekken onafhankelijk en onpartijdig te zijn, hetgeen het vertrouwen zou kunnen ondermijnen dat de rechterlijke macht in een democratische samenleving en een rechtsstaat bij de justitiabelen moet wekken (...).

54. Hoewel het 'externe' aspect van de onafhankelijkheid voornamelijk bedoeld is om de onafhankelijkheid van de rechterlijke instanties ten opzichte van de wetgevende en de uitvoerende macht te bewaren overeenkomstig het beginsel van de scheiding der machten dat kenmerkend is voor de werking van een rechtsstaat, moet dat aspect ook zo worden begrepen dat het beoogt de rechters te beschermen tegen

ongepaste beïnvloeding vanuit de betrokken rechterlijke instantie (zie in die zin EHRM, 22 december 2009, Parlov-Tkalčić tegen Kroatië, CE:ECHR:2009:1222JUD002481006, § 86).

55. In de tweede plaats vereist artikel 19, lid 1, tweede alinea, VEU, gelet op het onlosmakelijke verband tussen de waarborgen van onafhankelijkheid en onpartijdigheid van de rechters en van toegang tot een vooraf bij wet ingesteld gerecht (...), ook het bestaan van een gerecht 'dat vooraf bij wet is ingesteld'. (...)

56. Met de uitdrukking 'vooraf bij wet ingesteld' moet met name worden gewaarborgd dat de rechterlijke organisatie gebaseerd is op een wet en niet wordt overgelaten aan de uitvoerende macht. (...)

57. (...)

58. Tot deze garanties behoort in de derde plaats het beginsel van hoor en wederhoor, dat integraal deel uitmaakt van het recht op een eerlijk proces en op effectieve rechterlijke bescherming (...). Dit beginsel houdt met name in dat de partijen op tegenspraak hun standpunt kenbaar kunnen maken over zowel de feitelijke als de juridische aspecten die beslissend zijn voor de uitkomst van de procedure (...).

59. De in de punten 47 tot en met 58 genoemde vereisten veronderstellen dus met name dat er regels bestaan betreffende de samenstelling van de rechtsprekende formaties, die transparant zijn en de justitiabelen bekend zijn, en die iedere ongepaste inmenging, in het besluitvormingsproces betreffende een bepaalde zaak, door personen die geen deel uitmaken van de rechtsprekende formatie waaraan die zaak is toegewezen en waarbij de partijen hun argumenten niet naar voren hebben kunnen brengen, kunnen uitsluiten.

(...)

80. Verder moet erop worden gewezen dat, ter vermijding of oplossing van conflicten in de rechtspraak en dus ter waarborging van de rechtszekerheid die een wezenlijk onderdeel is van het beginsel van de rechtsstaat, een procedureel mechanisme op grond waarvan een rechter van een nationale rechterlijke instantie die niet in de bevoegde rechtsprekende formatie zetelt, een zaak kan verwijzen naar een uitgebreide rechtsprekende formatie van die rechterlijke instantie, niet in strijd is met de vereisten die voortvloeien uit artikel 19, lid 1, tweede alinea, VEU, mits over de zaak nog niet is beraadslaagd door de aanvankelijk aangewezen rechtsprekende formatie, de omstandigheden waaronder een dergelijke verwijzing mogelijk is duidelijk zijn vastgelegd in de toepasselijke wetgeving en de verwijzing de betrokkenen niet de mogelijkheid ontnemt om deel te nemen aan de procedure voor de uitgebreide rechtsprekende formatie. Bovendien kan de aanvankelijk aangewezen rechtsprekende formatie altijd besluiten om tot een dergelijke verwijzing over te gaan.'

In lijn met het EHRM acht het HvJ EU procedurele mechanismen die inconsistente rechtspraak voorkomen, als zodanig, niet in strijd met de vereisten van artikel 19 lid 1, tweede alinea, VEU. Naar het oordeel van het HvJ EU voldeed de Kroatische rechtseenheidsvoorziening daaraan niet omdat zij een wettelijke grondslag ontbeerde en de externe beïnvloeding van rechters in zaken strijdig was met het recht op een effectieve rechtsbescherming en een eerlijk behandeling.³⁶

11. Tegen deze achtergrond kan worden teruggekeerd naar de rechtsbescherming in de WHOA. Wat betekent het toetsingskader onder artikel 6 EVRM en artikel 19 lid 1, tweede alinea, VEU voor de rol van de rechtbanken in de 'WHOA-pool' en van de Hoge Raad als hoogste rechter?

12. Onder het rechtsmiddelenverbod van artikel 369 lid 10 Fw beogen de rechtbanken in de WHOA-trajecten voor een uniforme uitleg en toepassing van de wet 'rechtseenheid' te bereiken door de 'WHOA-pool' waarvan de rechters deel uitmaken om zaken meervoudig te behandelen en vakinhoudelijk en beleidskwesties waaronder een werkverdeling periodiek te overleggen.³⁷ Ook hier zal zaaksoverstijgend overleg in de WHOA-pool op zich niet meebrengen dat andere rechters een zaak hebben behandeld en beslist of dat de rechtbank artikel 6 EVRM schendt.³⁸ Dit kan, aldus het HvJ EU, anders liggen bij rechtstreekse beïnvloeding – door instructies – of indirecte beïnvloeding die de beslissingen van de betrokken rechters kunnen sturen (rov. 50-54). Deze rechtseenheidsvoorziening in de 'WHOA-pool' ontbeert echter een wettelijke grondslag, zoals de opstellers van het evaluatierapport constateerden (par. 8.4.1). Dit lijkt niet te voldoen aan de door het HvJ EU (rov. 55-56) gestelde legaliteitsis onder artikel 19 lid 1, tweede alinea, VEU dat de rechterlijke organisatie 'vooraf bij wet is vastgesteld' en 'is gebaseerd op de wet'³⁹ waardoor

36 Zie uitvoerig de noot van M.L. van Emmerik & T.E.J.H. van Gennip onder AB 2024/291 nrs. 4 e.v.

37 MvT, *Kamerstukken II* 2018/19, 35249, nr. 3, p. 20; Advies RvS, *Kamerstukken II* 2018/19, 35249, nr. 4, p. 5. Zie verder Emmens 2020, nr. 605; Bosch/Damsteegt-Molier/De Vos 2021, par. 18.3.4 en Evaluatierapport WHOA 2024, par. 6.4.

38 Vgl. HR 16 juni 2023, ECLI:NL:HR:2023:926, NJ 2023/211 (Wvggz). Kritisch Van Emmerik/Van Gennip 2024, nr. 6.

39 Dat deze werkwijze 'binnen het huidige wettelijk kader' door de rechterlijke macht zelf kan worden georganiseerd en geen aanpassing van de WHOA vergde, zag op de *tijdelijke* mogelijkheid in de Wet RO van samenwerkende gerechten (art. 14 e.v.) en het inzetten van rechters van de ene rechtbank als rechter-plaatsvervanger in andere rechtbanken (art. 40 lid 2) onder de 'Tijdelijke Experimentenwet rechtspleging' van 24 juni 2020, *Stb.* 2020/223: 'met het oog op het bevorderen van eenvoudige, snelle, effectieve en de-escalerende geschilbeslechting' (art. 1 lid 1 onder c) gedurende *ten hoogste drie jaren* – vanaf 1 januari 2021 – 'bij experimenten rond faillissementen' (MvT, *Kamerstukken II* 2018/19, 35263, nr. 3, p. 10).

*‘er regels bestaan betreffende de samenstelling van de rechtsprekende formaties, die transparant zijn en de justitiabelen bekend zijn, en die iedere ongepaste inmenging, in het besluitvormingsproces betreffende een bepaalde zaak, door personen die geen deel uitmaken van de rechtsprekende formatie waaraan die zaak is toegewezen en waarbij de partijen hun argumenten niet naar voren hebben kunnen brengen, kunnen uitsluiten.’*⁴⁰ De procedure is in de WHOA, zoals de Raad van State signaleerde,⁴¹ (nog) niet met voldoende waarborgen omgeven. De IHC-zaak waarin rechtbank Rotterdam naar een vonnis van rechtbank Amsterdam verwees, bevestigt de vrees⁴² dat ‘een te star streven naar rechtseenheid’ binnen de WHOA-pool ‘juist de rechtsontwikkeling in de weg kan staan en ook het zicht kan vertroebelen op kwesties die zich (juist) bijzonder zouden lenen voor het stellen van prejudiciële vragen aan de Hoge Raad’. Bosch c.s. betogen terecht dat de rechtsontwikkeling gebaat is bij rechtsdiversiteit (*divergentie*) in uiteenlopende vonnissen over relevante onderwerpen en wetenschappelijk debat daarover. Rechtsdiversiteit is onder artikel 6 EVRM en de daarop gevormde EHRM-rechtspraak inherent aan ons rechtssysteem samengesteld uit een netwerk van lagere gerechten met eigen jurisdicties. Dit betekent derhalve dat een landelijke coördinatie en samenwerking binnen de WHOA-pool en zaakbehandeling in meervoudige kamers samengesteld uit rechters van diverse rechtbanken niet ertoe mag leiden dat de rechtsoordelen in vonnissen onderling op elkaar worden afgestemd. Recht is een discursieve grootheid waarbij rechtspraak fungeert als inzet van rechtsverfijning.⁴³ Als bij de rechtbanken uitleg en toepassing van de WHOA uiteenlopen, kan de Hoge Raad van bovenaf rechtszekerheid bieden in een prejudiciële procedure of cassatie in het belang der wet.

13. Dit leidt tot onze tweede kanttekening over de mogelijke schending van artikel 6 EVRM. Door het rechtsmiddelenverbod van artikel 369 lid 10 Fw hebben partijen in WHOA-trajecten voor effectieve rechtsbescherming geen rechtsmiddel om beroepsinstanties rechtsonzekerheid te laten wegnemen. Dit kan het vertrouwen van het publiek in de rechtspraak doen verminderen. In de literatuur voert men terecht aan⁴⁴ dat voor doorbreking van het rechtsmiddelenverbod van artikel 369 lid 10 Fw een onjuiste uitleg en toepassing

⁴⁰ Aan deze eisen lijkt niet te worden voldaan met het ‘Landelijk procesreglement WHOA zaken rechtbanken’ (derde versie) van 1 juli 2024, goedgekeurd door het LOVT en de WHOA-pool en vastgesteld door alle rechtbanken (*Stcrt.* 2024, 19700), waarvan de rechter kan afwijken indien de omstandigheden daartoe aanleiding geven (art. 1.2).

⁴¹ Advies RvS, *Kamerstukken II* 2018/19, 35249, nr. 4, p. 4.

⁴² Bosch/Damsteegt-Molier/De Vos 2021, par. 18.3.4.

⁴³ W. Snijders, *De betrekkelijke waarde van de wet in euroland*, oratie Amsterdam UvA, Amsterdam: Vossiuspers UvA (Amsterdam University Press) 2001, p. 17 noemt in lijn daarmee het recht een ‘steeds discutabele’ grootheid.

⁴⁴ Zie o.m. Bosch/Damsteegt-Molier/De Vos 2021, par. 18.3.4.

van de WHOA volgens de Enka/Dupont-doctrine⁴⁵ geen doorbrekingsgrond oplevert.⁴⁶ Dit biedt dus geen effectieve rechtsbescherming. Door in de WHOA-pool de 'rechtseenheid' door een uniforme wetsuitleg en wetstoepassing af te spreken en af te stemmen of prejudiciële vragen aan de Hoge Raad moeten worden gesteld, laten de rechtbanken het door de wetgever bedoelde 'mechanisme' ongebruikt om juiste uitleg en toepassing van de WHOA aan de Hoge Raad te laten. Voordrachten tot cassatie in het belang der wet volstaan hier niet omdat dit buitengewone rechtsmiddel niet achteraf de rechtspositie van partijen kan wijzigen.⁴⁷ Zolang de rechtbanken in het belang van een effectief WHOA-traject afzien van prejudiciële vragen over een juiste wetsuitleg en wetstoepassing, kan de Hoge Raad rechtsonzekerheid niet binnen een redelijke termijn wegnemen, wat het vertrouwen van het publiek aantast en schending van artikel 6 EVRM oplevert. Bij toepassing van het unierecht, zoals de Insolventieverordening of de Insolventie- en Herstructureringsrichtlijn, kan volgens het HvJ EU sprake zijn van schending van artikel 19 lid 1, tweede alinea, VEU en artikel 47 Handvest (evenknie van artikel 6 EVRM). Dat WHOA-trajecten in het zicht van dreigende insolventie steeds voortvarend moeten worden afgewikkeld, staat niet eraan in de weg om voor het wegnemen van geschilpunten tegelijkertijd prejudiciële vragen voor te leggen aan de Hoge Raad die ze binnen zes maanden beantwoordt.⁴⁸ Daarvan was ook sprake in zijn enige uitspraak dat de WHOA niet van toepassing is op de vorderingen van een pensioenfonds (Horeca) voor achterstallige pensioenpremies. Vanwege het tijdsverloop en de urgentie bij hervatting van de bedrijfsvoering heeft de rechtbank de beslissing niet aangehouden en het akkoord gehomologeerd, waarbij zij een toegezegde zekerheidsstelling ten aanzien van de vordering van het pensioenfonds niet aanmerkte als een nieuwe financiering ten nadele van de schuldeisers, maar als een 'aanvulling op het akkoord' specifiek voor het pensioenfonds.⁴⁹ Niet valt in te zien waarom niet dezelfde financiële regeling kan worden getroffen in andere WHOA-trajecten waar de rechtbank eerst de Hoge Raad rechtsvragen wil laten beantwoorden.

45 Vaste rechtspraak sinds HR 29 maart 1985, ECLI:NL:HR:1985:AG4989, NJ 1986/242 (*Enka/Dupont*).

46 Bijv. HR 24 september 1993, ECLI:NL:HR:1993:ZC1076, NJ 1993/758; HR 12 november 2021, ECLI:NL:HR:2021:1673, NJ 2021/364. Zie hierover F.B. Bakels, A. Hammerstein & E.M. Wesseling-van Gent, *Mr. C. Assers Handleiding tot de beoefening van het Nederlands Burgerlijk Recht. Procesrecht. 4. Hoger beroep*, Deventer: Wolters Kluwer 2022, nr. 24.

47 Vgl. Vriesendorp/Pool/Koster 2024, p. 237.

48 Zie nader C.A. Streefkerk, 'De prejudiciële procedure bij de Hoge Raad. Een voorlopige balans', *Trema* 2015, p. 248-255; M.E.A. Möhring & S.M. Kingma, 'De prejudiciële procedure presteert prima. Indrukken uit de eerst 100 prejudiciële vragen aan de Hoge Raad', *TCR* 2022/1, p. 15-24 i.h.b. 21-23 ('meestal binnen acht maanden').

49 Rb. Amsterdam 21 december 2021, ECLI:NL:RBAMS:2021:7533, RI 2022/56.

14. Het voorstel in het evaluatierapport om het aspectenverzoek op te stellen aan schuldeisers via de observator (art. 378 Fw) vergt wetswijziging waartoe de wetgever eerst bereid moet zijn. Nu kunnen alleen de schuldenaar of een herstructureringsdeskundige geschilpunten tijdig voor een stemming en homologatieverzoek ter beslissing aan de rechtbank voorleggen. Hierbij hangt het af van de bereidheid van rechtbanken om de Hoge Raad prejudiciële vragen voor te leggen. Dat zal het geval zijn als de rechters in de WHOA-pool rechtseenheid niet meer als doel op zich stellen, meer autonoom hun rechtsprekende taak vervullen en divergerende vonnissen wijzen. Anders gezegd, als de rechtbanken het bewaken van de rechtseenheid aan de Hoge Raad laten⁵⁰ en vanuit het rechtsbegrip als discursieve grootheid bereid zijn om onderling, in het belang van de rechtsontwikkeling, een ‘judicial dialogue’ te voeren over juiste wetsuitleg en wetstoepassing.

3. Afronding

15. Terugkijkend valt op dat Reinouts academische loopbaan steeds in dienst heeft gestaan van rechtsontwikkeling: romanistische voorstudies over goederen-/zekerheidsrecht in Groningen, discursieve rechtsbeschouwingen over het privaatrecht in Tilburg en multidisciplinaire studies naar insolventie-/herstructureringsrecht in een meerlagige rechtsorde in Leiden. Ontwikkeling van recht als discursieve grootheid waarvoor juridisch debat wezenlijk is. De cirkel leek rond met evaluatie van de WHOA samen met prof. Verstijlen en collega’s uit Groningen en Leiden. Gezien de aanbevelingen in hun rapport is het debat zeker niet ten einde. *Recht Door Vragen* aan de Hoge Raad over juiste toepassing van de WHOA moet prejudicieel in het kader van de bevordering van de rechtseenheid en effectieve rechtsbescherming! Reinout zal daaraan vast en zeker blijven deelnemen. Is het niet op schrift, dan in beeld en geluid, of in zijn tuin ...

⁵⁰ Zie over de bezwaren tegen de rol van (lagere) rechters in het kader van het bevorderen van rechtseenheid nader Avendaño Canto 2014, p. 31-55, i.h.b. par. 4.2 e.v.